

Т. Пронь, канд. іст. наук, доц.

ПРОДОВЖЕННЯ СТРОКІВ ДІЇ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УГОДИ ПРО ЕВАКУАЦІЮ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ПОЛЬЩІ І ПОЛЬСЬКИХ ГРОМАДЯН З УКРАЇНИ ВІД 9 ВЕРЕСНЯ 1944 Р.

Аналізується багатократне продовження урядом УРСР і Польського Комітету Національного Визволення строків дії Люблінської угоди щодо міждержавного переселення етнічного населення прикордонних територій у 1944-1946 рр.

Analyzed multiple validity continuing of Lublin Agreement by the former USSR and the Polish Committee of National Liberation about inter-state migration of ethnic borderland population in 1944-1946 years.

Одним із найбільш складних для наукового дослідження питань в історії українсько-польських відносин ХХ століття і водночас запитаних суспільством є масове міждержавне переселення етнічних українців і поляків прикордонних територій СРСР/УРСР і Польщі на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Започаткувала його угода "Про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території Української РСР", укладена між урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) 9 вересня 1944 р. в польському місті Любліні [1, с. 193-199].

Сьогодні про обставини її укладання та реалізації здебільшого відомо. Історичні, археографічні та етнополітичні праці І. Біласа, О. Буцько, О. Калакури, І. Козловського, С. Кульчицького, Ю. Макара, С. Макарчука, Ю. Сливки, В. Сергійчука, Ю. Сороки, І. Цепенди та інших вчених широко висвітлюють причини, характер, перебіг та наслідки переселення. Однак чинник пролонгації дії угоди не був предметом окремого розгляду. Виділення цього компонента проблеми дозволить деталізувати та глибше проаналізувати процес міждержавного "обміну" населенням СРСР/УРСР і Польщі, висвітлити роль у ньому кожної сторони.

Треба зазначити, що передумовою підписання Люблінської угоди послуговували принципова домовленість Й. Сталіна, Ф. Рузвельта, У. Черчілля про радянсько-польський кордон на Тегеранській конференції (1943 р.) [2, с. 148] та укладений 27 липня 1944 р. у Москві відповідний договір між урядом СРСР і ПКНВ [3, с. 19-20]. Новий кордон, що мав пролягти по так званій "лінії Керзона", остаточно відсікав від України споконвічні етнографічні землі Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя, де споконвіку мешкали майже 800 тисяч українців. Водночас у межах СРСР/УРСР залишалася більша частина території західноукраїнських областей, що перебували в міжвоєнний період у складі Польщі. До війни на ній мешкали близько мільйона поляків.

Прагнучи привести у відповідність новому політичному кордону чітку етнічну межу обидві сторони, що підписали Люблінську угоду, зобов'язалися приступити до евакуації всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей, що проживали в Хелмському, Грубешувському, Томашувському, Любачувському, Ярославському, Перемишльському, Ліськовському, Замостінському, Красноставському, Білгородському, Влодавському повітах і в інших районах Польщі, "де можуть виявитися" громадяни зазначених національностей, які побажають переселитися з території Польщі на Україну. Водночас вони зобов'язалися "приступити до евакуації всіх поляків і євреїв, що перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року, які проживають у західних областях УРСР і бажають переселитися на територію Польщі" [1, с. 193].

Таким чином уряд УРСР та ПКНВ мали підготувати етнічну основу до міжнародного визнання політичного кордону СРСР і Польщі на майбутній зустрічі лідерів країн антигітлерівської коаліції, що повинна була відбу-

тися 4-11 лютого 1945 р. у Ялті. Ця обставина зумовила досить короткий, як для такого масштабного проекту, строк дії Люблінської угоди: провести облік чисельності, місцезнаходження і національності осіб, які бажають евакуюватися в період з 15 вересня до 15 жовтня, почати евакуацію з 15 жовтня, закінчити до 1 лютого 1945 року [1, с. 194]. Та це не означало, що переселення буде припинено. В угоді передбачалося, що строк евакуації може бути продовжений за взаємною згодою на вимогу однієї із сторін [1, с. 194]. Про підписання цього доленосного для обох держав і населення документу засоби масової інформації повідомили громадськість на наступний день [4]. Однак строки й умови евакуації на широкий загаль не було винесено. Про це мали поінформувати лише населення, що "евакуювалося".

Не можна сказати, що український уряд не розумів складності виконання цього "політичного завдання". Секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Коротченко досить однозначно визначив його сутність на розширеній нараді при Головному Уповноваженому Уряду УРСР з переселення українського населення з Польщі, яку він провів 23 жовтня 1944 р. у Любліні напередодні відправки першої партії "евакуюваних" українців з Польщі. Звертаючись до районних уповноважених він наголосив: "Не треба тут бути страшно обережним, увага, звичайно потрібна, але все-таки на відправлення натискуйте... Причому не орієнтуйтеся на строки, які прийняті угодою, а швидше забирайте народ... Врахуйте момент – зараз повинні підійом людей, люди подають заяви, ви їх повинні швидко оформлювати... посилайте людей, сідайте й вчіть заповнювати заяви, залучайте місцевих активістів, упустите цей момент, може зірватися ваша робота, врахуйте цю особливість – селянин знімається з місця, де жив його дід і прадід. Значить треба так поставити справу – зібрався і виїжджай. Майте на увазі ніколи так не буває, щоб було все готово... У великих справах неможна, щоб все було готово" [5, арк. 2]. Тож передбачаючи пасивний опір населення цьому заходу апаратники прагнули якомога швидше зібрати індивідуальні заяви про "бажання" переселитися, забезпечити видимість добровільності та виграти час. Логіка докнаних фактів, як головного аргументу на конференції, диктувала керівним колам необхідність максимально вилучити українську і польську національні меншини з території, що остаточно відходила до сусідньої держави. Подальше переселення видавалося справою короткочасної перспективи. У ті роки державні інтереси були вище інтересів людини.

Держслужбовці припускали, що надання евакуйованим ряду пільг і переваг можуть зробити процес переселення "заходом цілковито безболісним" [6, арк. 7]. Економічний чинник мав стати головним важелем спонукання людей до виїзду. У реальності все виявилось не так просто. Цілком зрозуміло, що масштабне переміщення величезної маси людей зі збереженням майнових прав та господарське облаштування їх на нових місцях поселення було пов'язане з колосальними труднощами організації, транспортного, фінансового, охоронного,

господарсько-побутового, соціально-політичного та психологічного характеру. Окрім того, йшла війна. Тому кінцева дата – 1 лютого – виявилася лише вдалим тактичним ходом Радянського Союзу напередодні Кримської конференції. Процес взаємоспрямованої "евакуації" населення розтягнувся на два роки. У подальшому діяльність евакуаційних структур була направлена на те, щоб якомога швидше вивезти всіх, хто подав індивідуальні заяви (не торкаємо у цій публікації методів обробки населення для отримання згоди на переселення).

У зв'язку з неможливістю вкластися в строки визначені Люблінською угодою уряд УРСР і ПКНВ (згодом перейменований у Тимчасовий уряд Національної Єдності Польської Республіки) неодноразово пролонговували строк дії договору, забезпечуючи правове поле для діяння змислової українсько-польської комісії. Польський учений Євген Місило вважає, що сторони чотири рази подовжували строки реєстрації і депортації (установлене в сучасності визначення процесу): 1 березня, 1 травня, 1 листопада, 15 червня [7, с. 129-130]. Його точку зору частково поділяють й українські дослідники Н. Данилиха та В. Кіцак, які коротко розглядають даний аспект у своїх дисертаційних роботах [8, с. 31-32; 9, с. 47-48]. Деяке розходження в дослідженнях вказує на доцільність уточнення цього аспекту проблеми.

Спробуємо зробити це на основі компаративного аналізу, як оприлюднених, так і поки не введених у науковий обіг документів державних архівів України (Центрального державного архіву громадських об'єднань України – ЦДАГОУ, Центрального державного архіву вищих органів України – ЦДАВОУ), Росії (Государственного архива Российской Федерации – ГАРФ, Российского государственного архива социально-политической истории – РГАСПИ) й Польщі (Archiv Akt Nowich).

Щоб виявити щось нове в причинно-наслідкових зв'язках пролонгації строків дії угоди, треба зосередити увагу на чотирьох важливих моментах: 1) встановити, до якої дати подовжувалася реєстрація заяв родин, "бажаючих" переселитися, і до якої дати сторони мали закінчити переселення; 2) з'ясувати, хто був ініціатором чергового продовження строку виконання Люблінської угоди та яким чином це відбувалося; 3) проаналізувати, чи пов'язувалися строки "евакуації" українського населення з Польщі й польського населення із західних областей України з репатріацією польських громадян, що поверталися у той період у Польщу з республік СРСР і тимчасово проживали на території України; 4) в'яснити, чому дату завершення переселення виконавчі структури особливо не афішували.

Українська сторона розгорнула роботу з евакуації з 20 вересня 1944 р., коли Головний Уповноважений уряду УРСР у справах евакуації українського населення з території Польщі М. Підгірний прибув разом зі службовцями свого апарату в Люблін. Польська сторона приступила до виконання своїх функціональних обов'язків лише через місяць. Це не могло не позначитися на темпах переселення. Фактично на 15 жовтня були зібрані тільки статистичні дані щодо кількості населення, яке мали "евакуювати". Звідси, почали переселення на два тижні пізніше запланованого терміну. Перший ешелон з українськими родинами був відправлений на Україну (в Запорізьку область) 1 листопада 1944 року [6, арк. 22]. М. Хрущов інформував Й. Сталіна, що на цю дату подали заяви тільки 11594 родини в складі 45431 особи, позаяк, за попередніми даними, на окресленій вище території проживали 87700 українських родин чисельністю 350 500 осіб [10, арк. 232]. І хоча заяви про переселення надходили в комісію безперервно,

проте було зрозуміло, що закінчити переселення людей у визначені строки не вдасться.

27 листопада 1944 р. М. Хрущов направляє листа до голови ПКНВ Е. Осубки-Моравського з пропозицією продовжити строк дії угоди. Мотивуючи тим, що термін подання заяв від осіб, що бажають евакуюватися закінчився, а вони все ще продовжують поступати, як від українців, так і від поляків, він запропонував продовжити приймання заяв до 15 січня, а закінчити евакуацію до 1 березня 1945 року [11, с. 157-158]. Одночасно Хрущов дає доручення М. Підгірному домовитися про це з Е. Осубкою-Моравським, зазначаючи: "обміну нотами буде достатньо, щоб вважати цей строк продовженим" [12, арк. 20]. Тут слід зауважити, що "обмін нотами" (листами) є досить поширеною дипломатичною практикою укладання міжнародних договорів. Подібні документи прийнято датувати одним і тим же числом від якого угоди вважаються такими, що вступили в силу, якщо не буде оговорено інше. В таких нотах, як правило, вказується, що вони будуть розглядатися як угоди між сторонами [13, арк. 291]. З огляду на зазначене польська сторона погодилася на пропозицію голови уряду України, і комісії продовжили свою роботу. Назавгал до 1 лютого 1945 р. із 13 районів, у яких проводилася евакуація, було вивезено 16975 родин чисельністю 63403 особи [14, арк. 13]. У той же час на території західних областей було взято на облік 72576 родин польських громадян (182506 осіб).

Зрозуміло, що хід переселення не був таким як планувався. Його порушення український уряд пояснював важкими умовами зимового періоду; нечасним наданням залізничного, автомобільного і гужового транспорту; недостатнім сприянням роботі з евакуації окремих представників польської влади на місцях; "шаленим опором" евакуації польських та українських націоналістичних збройних угруповань [6, арк. 39]. Справді, заявки на вагони Головного Уповноваженого в справі евакуації українського населення з Польщі жодного разу не забезпечувалися у повному обсязі. Основною причиною затримки були оперативні перевезення, пов'язанні з веденням воєнних дій на території Польщі й Німеччини. Не сприяли цьому і дії місцевої польської влади, яка не хотіла відпускати українців вбачаючи в цьому розорення Польщі. У сукупності всіх викладених чинників виконавчим структурам угоди не вдалося завершити взаємоспрямоване переселення українців і поляків до 1 березня 1945 р.

Сторони змушені були **вдруге** домовлятися про продовження строку переселення, ще на 2 місяці – **до 1 травня** [15, с. 16]. До того часу, працівники апарату Головного Уповноваженого УРСР уточнили кількість українського населення проживаючого на території Польщі – 499380 осіб, з них до 5 травня 1945 р. було відправлено на Україну менше половини (148638 осіб). Польських громадян, що проживали на території західних областей України, було враховано 775155 осіб, відправлено в Польщу 114433 особи [16, арк. 83-84].

Але, як видно, і цього часу було не достатньо, щоб вивезти все населення. Українська сторона визнала це, коли 8 травня 1945 р. М. Хрущов **втретє** звернувся до прем'єр-міністра Тимчасового уряду ПР Е. Осубки-Моравського з пропозицією відстрочити дату закінчення евакуації населення до серпня 1945 року [15, арк. 16], точніше, **до 1 серпня 1945 р.**

Однак цей строк також виявився не реальним для масового переміщення людей. Всього було переселено 241687 осіб (63165 українських родин) [17, с.173]. Цьому не посприяли ні літня пора, ні додаткові державні заходи. Так, для прискорення процесу уряд СРСР і Тимчасовий уряд НСРР укладають 6 липня 1945 р. угоду про право виходу з радянського громадянства поль-

ських громадян й осіб їх сімей, що переселяються з СРСР у Польщу та про набуття радянського громадянства особами російської, української, білоруської, русинської і литовської національностей і членами їх родин, що переселяються з Польщі в СРСР [18, 73-78]. Хоча ця угода переважно стосувалася польських громадян, які поверталися зі східних республік СРСР в Польщу й тимчасово проживали на території України, разом з тим, вона торкалося міждержавного руху населення територій, що розглядаються.

Головна причина гальмування переселення полягала в тому, що незважаючи на сприятливі погодні умови й значне покращення ситуації з транспортом після завершення війни, українці не хотіли покидати рідні обійстя і землю. Під усілякими приводами вони ухилялися від переселення, головне – з огляду на необхідність збору врожаю та спливу строку реєстрації на переселення. Виходячи з цього, 23 липня 1945 р. Уповноважений Польського Тимчасового уряду Польської Республіки в справах евакуації українського населення Й. Беднаж попередив М. Підгірного про дочасність оголошення районними уповноваженими про закінчення роботи з евакуації до 1 серпня 1945 р. Він наголосив на крайній небажаному ознайомленні "заінтересованого населення" у Влодаві, Любачуві і Томашуві зі встановленням строків евакуації до 1 серпня 1945 р., занепокоєно констатує, що про це вже повідомлено населення, зокрема, у Любачувському районі [18, арк. 46]. Далі він висловив сумніви щодо реальності завершення переселення до даного терміну, зважаючи на значну кількість українського населення, яке не виїхало. Й. Беднаж писав: "У зв'язку з тим, що в бесідах з представниками польського уряду я отримав уявлення, що необхідно було б евакуювати можливо більшу кількість осіб, що підпадають під угоду від 9 вересня 1944 р. про евакуацію, а з перерахованих вище повітів не все українське населення, яке погодилося евакуюватися, вивезено, встановлення такого короткого терміну могло б зашкодити евакуаційній діяльності. Особливо публічне оголошення строків кінця евакуації може бути витлумачено деякими, підлягаючими евакуації особами в тому сенсі, що після вказаного терміну не можна буде евакуюватися в УРСР. У зв'язку з цим просив би повідомляти мене про будь-яке встановлення термінів закінчення роботи з евакуації в окремих повітах" [18, арк. 46]. Як бачимо, перенесення строків евакуації особливо не розголошувалося, оскільки часто слугувало підставою для відмови українських господарів переселятися. Це йшло в розріз з позицією керівництва СРСР. Лист Й. Беднажа переконливо свідчить, на користь того, що польська офіційна влада була солідарна з правлячими колами СРСР й УРСР щодо розв'язання у такий жорсткий спосіб проблеми спірних територій і національних меншин у своїх країнах.

Невдовзі сторони **вчетверте** домовилися відстрочити дату закінчення евакуації ще на три місяці: **до 1 листопада 1945 року** [19, арк. 21]. Однак навіть завершення осінніх польових робіт та застосування польських військ для примусового переселення українців не дало бажаного керівництву СРСР/УРСР і Польщі результату. За цей час евакуаційним структурам вдалося вивезти тільки близько 50 тисяч осіб (на 1 листопада 1945 р. були "евакуйовані" 291533 особи, або 76036 українських родин) [17, с. 173]. Жодна із районних комісій, що проводила евакуацію населення не згорнула своєї роботи, навіть через рік від початку організованого переселення. Аналогічною була ситуація з виселенням поляків.

У листопаді 1945 р. в одній з постанов ЦК ВКП (б) було дано незадовільну оцінку стану переселення польських громадян у Польщу й українського населен-

ня з Польщі в УРСР зважаючи на несвоєчасне надання Наркоматом Шляхового Сполучення (НКШС) залізничних ешелонів та систематичне неподання залізничних ешелонів польськими властями для перевантаження ешелонів, що прибували у пункти завантаження [20, арк. 66]. Задля усунення цих недоліків ухвалюється рішення про встановлення остаточного строку реєстрації до виїзду в Польщу польських громадян до 31 грудня 1945 р., а остаточного строку виїзду до 15 червня 1946 р. [20, арк. 67]. Окрім цього, ЦК ВКП (б) доручає НКЗС СРСР (А. Вишенському) домовитися з польським урядом про встановлення зазначених строків для реєстрації на виїзд і переселення згадуваних осіб й відповідно продовжити строки реєстрації на виїзд і переселення з Польщі в СРСР осіб української національності [20, арк. 63]. Не менш відповідальна місія покладається на голову уряду УРСР М. Хрущова. Йому доручається оформити продовження строків евакуації протоколом додаткової угоди з польським урядом [20, арк. 67]. Отже, переміщення населення українсько-польського прикордоння неухильно проводилося на вимогу і під контролем Радянського Союзу.

Тож договірні сторони Люблінської угоди мали в черговий раз продовжити строки "евакуації". 24 листопада 1945 р. український уряд підготував проект додаткового протоколу до Люблінської угоди й направив його на узгодження в Москву і Варшаву. Він починався словами: "Представники Уряду Української РСР, діючи на підставі (виділені слова були написані в тексті від руки, далі пропущено ... – Т.П.) і Представники Польського Комітету Національної Єдності (...), що нижче підписалися, погодилися доповнити текст угоди від 9 вересня 1944 р: строк реєстрації українських громадян, що евакуюються з території Польщі, і польського населення, яке евакуюється з території Української РСР, продовжити **до 31 грудня 1945 р.**, остаточний строк евакуації з Польщі встановити **15 червня 1946 року**" [21, арк. 309-311]. Таким чином Київ фактично продублював вищезазначену постанову ВКП(б). Незважаючи на це уряд СРСР вносить поправки до підготовленого РМ УРСР проекту додаткового протоколу. В ньому було вилучено рукописний початок тексту й змінена дата закінчення реєстрації: **1 січня 1946 року** [22, арк. 23-25].

Після узгодження всіх питань з Москвою М. Хрущов просить посла СРСР в Польщі В. Лебедева передати від імені українського уряду Прем'єр-міністру Польської Республіки запрошення на приїзд 28 листопада в Київ делегації для підписання додаткового протоколу до угоди між урядом УРСР і ПКНВ, укладеної 9 вересня 1944 року [23, арк. 308]. З нез'ясованих причин його підписання було перенесено до Варшави. Достеменно відомо лише, що за день до виїзду делегації УРСР в Польщу М. Хрущов направив наркому закордонних справ СРСР А. Вишенському, на його запит, телеграму, в якій повідомив про склад делегації (голова – М.П. Бажан – заступник голови Раднаркому УРСР, М. В. Підгірний – Головний Уповноважений уряду УРСР у Польщі з евакуації українського населення, В.П. Шиганський – заступник завідуючого протокольно-консульського відділу НКЗС УРСР) і остаточний проект додаткового протоколу [22, арк. 32].

Та під час переговорів польська сторона запропонувала українській делегації внести зміни до протоколу щодо продовження строку реєстрації до 15 січня 1946 р. й обопільного сприяння сторін евакуації. Йшлося про те, що уряд УРСР мав взяти на себе зобов'язання вчасно доставляти для перевезення з місць завантаження до кордону осіб польської й єврейської національностей, що евакуюються в Польщу, надавати не-

обхідну кількість критих вагонів, за можливості вертушок [22, арк. 24-25] й створювати сприятливі умови для перевезення поляків. Аналогічне зобов'язання брав на себе й тимчасовий уряд ПР, зокрема він мав виділяти необхідну кількість гужового транспорту для перевезення з місць завантаження до кордону осіб, що евакуюються з Польщі на територію УРСР. На нього також покладалася відповідальність за створення сприятливих умов для евакуації з Польщі на територію УРСР осіб, що підпадали під дію угоди від 9 вересня 1944 року.

Однак пропозиція польської сторони не знайшла повної підтримки в українському уряді. Так, якщо дата могла бути прийнятною, то доповнення щодо "сприяння евакуації" він розцінював як несправедливий докір. Ознайомившись із цими доповненнями М. Хрущов направляє 11 грудня 1945 р. голові української делегації М. Бажану телефонограму в якій зауважив: "Бажано прийняття пункту п'ятого додаткового протоколу в нашій редакції, так як ще від початку евакуації з нашої сторони створені всі сприятливі умови для евакуації польського населення. Тому із поправкою польської сторони про двосторонні зобов'язання про створення сприятливих умов для евакуації погодитися лише у крайньому випадку" [24, с. 211].

У підсумку в додатковому протоколі пролонгації угоди між урядом УРСР і ПР датованого 14 грудня 1945 р., що набрав остаточної чинності, пункт 5 був прийнятий в українській редакції [1, с. 200]. Водночас сторони зобов'язалися продовжити до 15 січня 1946 р. строк реєстрації осіб, що підпадають під дію Люблінської угоди, підписаної 9 вересня 1944 р. й продовжити строк переселення до 15 червня 1946 року. У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) постановив продовжити в цих же рамках подачу заяв про вихід із радянського громадянства осіб польської і єврейської національностей, які були польськими громадянами до 17 вересня 1939 р. і проживали на території УРСР [20, арк. 63]. Так, в п'ятий раз було продовжено термін приймання індивідуальних заяв на реєстрацію. Дату завершення процесу переселення залишили без змін. Слід зазначити, що пролонгація строків дії угоди набула такого офіційного статусу лише двічі – на початку і в кінці даного процесу.

По завершенню дії угоди реєстрація і переселення продовжувалися відповідно до урядових розпоряджень у кожному конкретному випадку. Нестандартних ситуацій було багато. Наприклад, Тарнопольське (тогочасна назва) обласне відділення Союзу польських патріотів (СПП) звернулося 27 лютого 1946 р. до посла Польщі в Москві професора Генріха Раабе з проханням порушити клопотання перед урядом СРСР про додаткову реєстрацію репатріантів. Загалом погоджуючись із зауваженням, що більш як річний строк реєстрації був достатнім для набуття прав репатріантів й евакуації, члени СПП пояснили, що величезна маса репатріантів із різних причин (помилки апарату з переселення, арешт референта, часткова пропаша реєстраційних списків) не змогла скористатися наданою можливістю виїхати у Польщу. Це не могло статися навіть в останню мить, адже зі слів осіб, що клопоталися за поляків, в місцевій газеті "Вільне життя" оголошення про закриття реєстрації було надруковано 14 січня, у продаж вона надійшла 16, а до окремих сіл дійшла тільки через два тижні по закінченню строку реєстрації [25, арк. 135]. Значно перешкодили цьому проблеми з транспортом. Громадські активісти розповіли послу, що часто у звичайний чотирьохосовий вагон завантажували до 90 чоловік і примушували переселених залишати власне майно, щоб звільнити "вантажний простір" [25, арк. 134]. Навіть саморегуляція руху репатріантами, введення номерків у

черзі для врегулювання напливу, "що являлося найкращим доказом доброї волі й щирого бажання репатріантів виїхати у Польщу", не допомогло виїхати всім, хто бажав. СПП переконував посла, що серед репатріантів є багато працездатних демобілізованих і військовослужбовців Польського війська, які, вочевидь, зроблять більший внесок у справу відбудови зруйнованої батьківщини. Вони писали, що "...неповернення населення – це ушкодження державних інтересів, оскільки для Польщі має велике значення населення" [25, арк. 137]. Окрім вказаних членів СПП причин гальмування виїзду поляків з Тернопільщини, особливе занепокоєння у них викликало не ведення в життя положення ст. 4 угоди щодо одружених. Протиріччя між угодою про громадянство 1944 р. і 1945 р. не дозволяло виїжджати національно змішані родини, позаяк "колишні польські громадяни української національності, які вступили в шлюб на цих землях з поляками, вважалися радянськими підданими і навпаки" [25, арк. 137]. Незважаючи на такі випадки договірні сторони не стали більше змінювати строки реєстрації, але питання було вирішено позитивно.

Переселення українців в основному було закінчено 5 липня 1946 р. Останній збірний ешелон був відправлений 12 липня 1946 р. із Влодавського евакуаційного району [6, арк. 22]. Проте фактично міждержавний рух українців та поляків продовжувався до листопада 1946 р. Але він уже не носив масового організованого характеру. Назагал протягом 1944-1946 рр. згідно з Люблінською угодою було переселено з Польщі в Україну 482880 осіб [17, с. 173]. Навзаєм у Польщу було переселено майже 800 тисяч поляків і євреїв.

Проведений аналіз показує, що уряд Української РСР і Тимчасовий уряд Національної Єдності ПР протягом 1944-1946 рр. п'ять разів продовжували дію Люблінської угоди. Рубіжними датами реєстрації заяв були 15 жовтня 1944 р., 15 січня 1945 р., 31 грудня 1945 р., 1 січня 1946 р. і 15 січня 1946 року. Межевими датами пролонгації закінчення строку переселення були – 1 лютого, 1 березня, 1 травня, 1 серпня, 1 листопада 1945 р. та 15 червня 1946 р. Уряди УРСР і Польщі продовжували строки дії Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. дотримуючись усіх норм міжнародного права до тих пір, поки не досягнуть найвищого результату щодо виселення національних меншин зі спірних територій в цілях врегулювання питання про радянсько-польський кордон.

Підсумовуючи, слід також зазначити, що глибоке об'єктивне осмислення міждержавного переміщення етнічного населення українсько-польського прикордоння в процесі повоєнного розмежування кордонів СРСР/УРСР і Польщі не можливе без компаративного дослідження документів і матеріалів архівних фондів України, Польщі й Росії та історіографічного доробку вчених різних країн.

1. Українська РСР у міжнародних відносинах: міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945-1957). – К., 1959.
2. Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 г. Г.И. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). Сб. документов. – М., 1984.
3. Советский Союз – Народная Польша. 1944-1974: Документы и материалы. – М., 1974.
4. Радянська Україна. – 1944. – 10 вересня.
5. Центральний державний архів вищих органів України (далі – ЦДАВОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 792.
6. ЦДАГОУ, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 45.
7. Miśiło E. Akcja "Wisła". Dokumenty. – Warszawa, 1993.
8. Данилиха Н.Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950-х роках (на матеріалах західних областей України): дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Н.Р. Данилиха. – Львів, 2007.
9. Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В.М. Кіцак. – Тернопіль, 2002.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп.

23, спр. 790. 11. Пиріг Р., Цепенда І. Листування Микити Хрущова з питань евакуації українського і польського населення за Люблінською Угодою 1944 р. // Архіви України. – 1998. – № 3. 12. ЦДАВОУ, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 9. 13. Дипломатический словарь в 3-х томах. Т. II. – М., 1986. 14. ЦДАВОУ, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 27. 15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1467. 16. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1471. 17. Депортації: Західні землі України: к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. – Т.2. 1946-1947. – Львів, 1998. 18. ЦДАВОУ, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 13. 19. ЦДАВОУ, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1839. 20. Государственный

архив Российской Федерации. (далі – ГАРФ), ф. 9401, оп. 2, д. 105. 21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1448. 22. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1464. 23. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1468, арк. 308. 24. Ткачов С.В. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль, 1997. 25. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN), Zesp. 47 A4, Generalny Pełnomocnik Rządu R.P. do spraw repatriacji, sygn. 12.

Надійшла до редколегії 11.04.12

Г. Савченко, канд. іст. наук, проф.

УКРАЇНСЬКИЙ РУХ У СІМФЕРОПОЛЬСЬКОМУ ГАРНІЗОНІ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ В 1917 Р.

У статті проаналізовано зародження та розвиток українського руху в сімферопольському гарнізоні російської армії в 1917 р. Висвітлено заходи українських військових по формуванню національних частин та їх спрямування у фронтові з'єднання, які підлягали українізації.

In the article the origin and the development of Ukrainian movement in the Simferopol garrison of the Russian army in 1917 is analyzed. The measures of Ukrainian military personnel for formation of national military units and their sending to front-line military units, where only Ukrainians were on service, are examined.

У революційних подіях 1917 року важливу роль відігравали солдати та офіцери гарнізонів російської армії. Українці-військові були активними учасниками українського національно-визвольного руху, який охопив армійські частини фронту і тилу, флоти.

На Кримському півострові дислокувалися сухопутні піхотні запасні полки, артилерійські, інженерно-технічні частини, а також дружини державного ополчення. Запасні полки, у яких формувалися маршові роти, були основним резервом поповнення діючої армії. Дружини державного ополчення комплектувалися ратниками (запасними солдатами) старшого віку і використовувалися для охорони заводів, складів, портових споруд.

Одним із найчисельніших у Криму був сімферопольський гарнізон. У місті квартирували 32, 33 та 34 піхотні запасні полки, знаходився штаб 38-ї піхотної запасної бригади та інші частини [2, с. 21, 30, 43, 44; 15, л. 1], серед особового складу яких був значний відсоток українців. У зв'язку з тим, що українці у російській армії за національною приналежністю не виокремлювалися визначити їх чисельність у гарнізоні важко. Проте, існують дані про приблизне число українців, які служили у військових частинах, розміщених у Сімферополі. Так весною 1917 р. у місті проходили службу більше одинадцяти тисяч вихідців із України [6, с. 35].

В українській радянській історіографії інформація про український рух в гарнізонах російської армії, сімферопольському зокрема, замовчувалася. Поодинокі згадки про нього подавалися лише як прояв контрреволюційної діяльності українських організацій. В умовах незалежної України про український рух у гарнізоні Сімферополя знаходимо фрагментарні свідчення у працях В. Голубка, В. Сергійчука [1, 3]. Між тим, введення в науковий обіг нових джерел та їх аналіз дозволить охарактеризувати масштаби розвитку українського руху, його наповненість і спрямування як органічної складової загальноукраїнських революційних процесів 1917 р.

На початку березня 1917 року в Сімферополі відбулося перше зібрання українців, у якому взяло участь близько 200 осіб. Більшість із них складали військові місцевого гарнізону. Набагато велелюднішим було наступне українське гарнізонне віче. На нього прийшли більше 7 тисяч офіцерів і солдатів-українців. Проте, як свідчать спогади, учасники віча аж ніяк не нагадували однорідну національну спільноту. Лише близько 300 чоловік із учасників цієї багатотисячної маніфестації вважали себе українцями, а решта без вагань відгукувалися на звернення "хахли" та "малороси" [6, с. 32-35].

Очевидним було те, що до військових необхідно було донести розуміння національної самоідентифікації, завдань українського національно-визвольного руху,

убезпечити їх від можливого поглинення революційним хаосом, який охопив російську армію і флот. Українські організації, які створювалися у гарнізонах, мали стати на чолі українських військових, бути як пропагандистами, так і організаторами боротьби за демократичну Україну. Революційний порив українців-військових потрібно було спрямувати у русло організованості, надати йому ознак планомірної роботи.

На початку березня 1917 року була заснована сімферопольська Українська громада. Раду громади очолив учитель гімназії Клименко. Своє завдання Рада вбачала в організації просвітницької роботи серед українців-воєнів сімферопольського гарнізону. Наступним кроком в організаційному становленні воєнів-українців сімферопольського гарнізону було створення комітету Українського військового клубу імені гетьмана Петра Дорошенка. Він і перебрав на себе керівництво діяльністю українців у військових частинах міста [6, с. 34].

Шляхом агітаційно-пропагандистської роботи посли українських організацій прищеплювали солдатам усвідомлення приналежності їх до української нації і України. Основна увага зверталася на формування національної свідомості воєнів-українців. "По своїй ідеї лекції мали підкреслити нашу національну окремішність", – зазначав Ю. Тютюнник. Популярність української пропаганди зростала. У сімферопольському гарнізоні пропагандистською роботою активно займалися члени Ради української громади. Керували нею прапорщики Мацько та Тютюнник. Вони входили в гарнізонну Раду солдатських депутатів і відстоювали там право ведення культурно-просвітньої роботи серед військових їх рідною мовою. Українці запропонували поділити солдатів гарнізону на національні секції і проводити роботу в кожній секції окремо [6, с. 34].

Українці сімферопольського гарнізону з ентузіазмом і надією зустріли повідомлення про скликання в Києві на початку травня 1917 року 1-го Всеукраїнського військового з'їзду. Вони сподівалися на вказівки від Української Центральної Ради щодо розвитку національного військового руху. Проте, події в Києві не завжди давали відповіді на нагальні питання. Нерідко вони ще більше додавали невизначеності тим військовим, які були далеко від центру. У подібній ситуації опинилися і українці-військові у Сімферополі. "Якимсь загадковим хаосом повіяло із Києва, – згадував Ю. Тютюнник, – і ніхто з нас не знав, чи той хаос є наслідком дійсного хаосу в головах керманичів політичних груп, партій, що об'єднувалися в Центральній Раді, чи, може, якась геніальна рука навмисне утворює той хаос, маючи на меті з хаосу витворити нові форми життя нації. Перше ми тільки умовно припускали, а в друге вірили" [6, с. 38].